

Göran Rosenberg: Invigningstal på Mariehamns litteraturdagar

Talare

Göran Rosenberg
Journalist

Datum

26 mars 2004

Plats

Åland

Omständigheter

Mariehamns litteraturdagar är en festival som pågått sedan 1993. 2004, då detta tal hölls, hade festivalen temat "Språng". Talet har fått titeln "Språnget från verkligheten – litteraturen i dokusåpans tidevarv".

Sansade människor förväntas inte ta några språng. De antas ta ett steg i taget eller möjligen göra ett lite hopp då och då efter att noga ha undersökt terrängen framför sig. Språngets terräng kan inte undersökas. Språnget tar man från det kända till det okända, från det säkra till det osäkra, från det givna till det oskrivna. Men inte heller sansade människor har något val. Språnget är för människan inte en fråga om sans eller sanslöshet. Språnget är den mänskligaste av alla gångarter, grundrörelsen i varje mänsklig berättelse, energikällan i varje litterärt drama. Don Quijote tar ett språng när han lämnar sin läskammare, städslar sin Sancho Panza och sadlar sin Rosinante. Nora tar ett språng när hon mitt i natten lämnar sin man och sitt dockhem. "Vad är det här för ett vanvett!" utbrister mannen som Nora lämnar. "Lämna" är ett nyckelord i varje språng. I språnget lämnar människan en föreställning om hur det verkligen är – för en föreställning om hur det möjligen skulle kunna vara. "Vanvett" är inte ett nyckelord i varje språng, men kopplingen mellan språng och vanvett är vanlig. Språng sägs människor ta som är vanvettiga eller verklighetsföraktande eller – språnggalna. "Att ta språnget" betyder att kasta sig ut i något som inte säkert bär och som man därför måste vara en smula galen för att göra. Men så är det inte. En människa som inte tar språnget från det givna till det oskrivna rör sig inte ur fläcken. Ja, hon rör naturligtvis på sig, men inte som människa. Antiloper och tigrar tar också språng – men inte från en föreställning om verkligheten till en annan, eftersom det bara är människan som kan föreställa sig en annan verklighet än den hon för tillfället befinner sig i. Antiloper och tigrar springer bara från en fläck till en annan.

"Alla vi människor lever bara ett tankesprång från Karlavagnen", skriver Kristina Lugn i titelcitater till årets litteraturdagar. Att leva ett tankesprång från

Karlavagnen, skulle jag möjligen våga tillägga, är vad som gör oss till människor – eller åtminstone vad som skiljer oss från antiloper och tigrar..Liksom att leva ”ett känslolokast från avgrunden”, för att citera en annan strof i samma dikt av Kristina Lugn. ”Språnget” är i själva verket ett överlevnadsvillkor för människan eftersom människan till skillnad från andra djur inte kan vara ett med den värld hon lever i. Hon kan inte, med Albert Camus ord, vara den värld som hon ”med hela sitt medvetande ställer sig i motsats till”. En människa kan lika lite leva enbart i sina föreställningar om världen som hon kan leva enbart i sina erfarenheter av den eftersom varje erfarenhet oundvikligen konfronteras med föreställningar och varje föreställning med erfarenheter. Vår mänskliga belägenhet är att om och om igen berätta oss samman med en värld i vilken vi kan tro oss höra hemma. Också när allt vi kan producera är en absurd berättelse om världen – vilket var den enda berättelse som Albert Camus ansåg att den upplysta människan anständigtvis kunde producera. Människans lott var att leva i ”klyftan mellan själens krav och världens ständiga svek”. Att i ständig revolt hålla sig kvar på förtvivlans ”svindlande bergskam”. ”Det absurda har en mening endast försåvitt man inte samtycker till det”, skriver Camus i ”Myten om Sisyfos”. Mot språnget ut i det absurda kan vi tillfälligt värja oss – med lögnen eller glömskan eller distraktionen eller ruset eller verklighetsflykten – men det gör oss onekligen en smula mindre mänskliga. Eller åtminstone mindre medvetna om vår mänskliga belägenhet. Vi behöver inte dela Camus föreställning om tillvarons absurditet för att inse att vi alla delar den mänskliga belägenheten att, om och om igen, i ett inlevelsens eller empatins eller kärlekens eller revoltens eller fantasins språng, tvingas berätta oss själva samman med världen. Eller om ni så vill, ta språnget till verkligheten.

Språnget till verkligheten är det språng som människan måste kunna ta för att utveckla och upprätthålla en känsla för vad som är verkligt. Overklighetskänsla, som är en känsla som från och till drabbar de flesta av oss, är resultatet av ett misslyckat eller ofullgånget eller ännu inte taget språng. Overklighetskänslan bedövar eller förlamar vår förmåga att hantera konflikten mellan verkligheten som vi föreställer oss den och den verklighet som oupphörligen trotsar våra föreställningar. Isaiah Berlin försöker i en essä om verklighetskänslan, *The Sense of Reality*, besvara frågan om varför det är omöjligt att återskapa en tidigare mänsklig verklighet, exempelvis Florens på fjortonhundratalet, eller Stockholm på 1960-talet, även om vi hade alla resurser som behövdes för att återskapa den, och all tänkbar kunskap om hur människorna då levde, ja kanske större kunskap än de själva hade eftersom vi har överblicken och perspektivet. Och hans svar är

ganska självklart; vi kan inte återskapa en endaste mänsklig verklighet, inte ens gårdagens, därför att vi inte kan återskapa den känsla av verklighet hos varje enskild människa som i sista hand formar just den verklighet i vilken varje människa lever. ”När vi betänker”, skriver Isaiah Berlin, hur många föreställningar – etiska, politiska, sociala och personliga – som i varje givet sammanhang formar världsbilden hos en enda person, också den enklaste och mest oreflekterade, inser vi hur ytterst lite av detta vi med vår samlade vetenskap och kunskap någonsin kan omfatta. ”Varje människa måste, i varje sammanhang, i varje tid, berätta samman just sina egna föreställningar om verkligheten till just sin egen känsla för verklighet. I det avseendet är det inte nödvändigtvis någon skillnad på fiktiva berättelser och icke-fiktiva berättelser, bara på berättelser som fungerar och berättelser som inte gör det. Berättelser som fungerar, med vilkas hjälp vi kan ta språnget ut ur oss själva, ökar vår känsla för verklighet. Berättelser som inte fungerar, som försvagar våra band till världen, som försvårar eller hejdar språnget, minskar vår känsla för verklighet. ”Den som inte är bunden vid någonting faller”, skriver Kristina Lugn i en annan dikt. ”Det är inte alltid ett dödsfall. Ibland räcker det med en hjärnskakning. Och en skadad självbild. Det är synd att det bara är lagsportersom har supporterklubbar.”

Steget från icke-fiktion till fiktion är förvisso också ett språng. Det är skillnad på att fantisera och fabulera och att inte göra det. Ett bråddjup kantar journalistens verksamhet som ju går ut på att med klamrar och rep försöka hålla sig kvar på icke-fiktionens smala stig, att inte hitta på eller förstärka eller försköna eller förtydliga det som inte går att belägga, men det sätter inte nödvändigtvis den icke-fiktiva berättelsen i en ”verkligare” eller sannare kategori än den fiktiva. Att läsa Torgny Lindgrens och Eric Åkerlunds ”fromma detektivroman” om den fiktive revisor Rolf Lundmans jakt på den fiktive pastor Jonny Sandbergs mördare i utbrytarförsamlingen Sykars tempel, ”Döden ett bekymmer” heter den, är mera givande för att förstå de icke-fiktiva morderna i utbrytarförsamlingen i Knutby, än femtio tredubbla, mer eller mindre fiktiva, uppslag i Expressen. Till saken hör dessutom att den föregivet icke-fiktiva journalistiken allt mindre drar sig för att använda sig av fiktionens metoder för att förbättra ”storyn” en smula – eller i värsta fall göra om den helt. Litteraturprofessorn vid Oslo universitet, Arne Melberg, har därtill nyligen hävdad att gränsdragningen mellan fiktiva och icke-fiktiva berättelser är mera vilseledande än upplysande. ”Samtidslitteraturens verklighetshunger”, säger Melberg i en intervju i norska Morgenbladet, ”har fått mig att tvivla på gränsen mellan det ena och det andra.” Icke-fiktionen eller sakprosan använder sig av fiktiva grepp för att komma

verkligheten närmare och fiktionen använder sig av icke-fiktiva grepp för att göra samma sak. ”Fiktionen står inte motsats till sanningen”, säger Melberg. ”Också sanningen måste produceras”. Det som alltmer förenar den fiktiva och icke-fiktiva berättelsen är medvetenheten om att verkligheten inte finns utan att den ständigt måste produceras. Gränsen mellan icke-fiktiva essäer, reseberättelser, reportage, biografier och dokumentärer å ena sidan och fiktiva romaner, dramer och noveller å den andra blir allt mindre en gräns mellan berättelser om det som har hänt och berättelser om det som inte har hänt, och allt mera en gräns, därtill allt mera oklar, mellan två ansatspunkter för språnget för att stilla det som Melberg kallar ”samtidslitteraturens verklighetshunger”, språnget för att om och om igen söka svaret på frågan: ”Vem är jag?” Eller snarare: ”Vem är jag i verkligheten?” Tecknen på samtidslitteraturens ökade verklighetshunger är många. Renässansen för essän, dokumentärromanen, dramadokumentären och dokumentärfilmen bär syn för sägen, liksom uppkomsten av en helt ny berättelsegenre, verklighetsdramat eller verklighetsunderhållningen, det som på engelska heter Reality Show och som vi på svenska kommit att kalla dokusåpan, och som antyder en kraftigt stegrad efterfrågan på berättelser med anspråk på att vara verkligare eller sannare än tidigare berättelser, eller åtminstone med större förmåga att erbjuda en allt ensammare individ en starkare kontakt med en alltmer undflyende verklighet.

Varför vår tid har producerat den kanske ensammaste av individer, försöker jag förklara i min nya bok Plikten, profiten och konsten att vara människa. Varför vår tid har producerat den kanske mest undflyende av verkligheter, tror jag delvis har med vår tids oöverträffade förmåga att producera och simulera och troliggöra det till synes verkliga. Vi har i alla händelser placerat oss på tangenttrycks eller fjärrkontrollkommandos avstånd från en till synes verkligare (eller i varje fall mera professionellt producerad) verklighet än den vi tror oss kunna producera åt oss själva. Inga tankesprång länge nödvändiga. Verkliga krig, verkliga samlag, verkliga mord, verkliga svek, bedrägerier svinaktigheter och tårar på tangenttrycks avstånd, och kanske också ett kreditkortsnummer, från TV-apparaten eller datorn eller mobiltelefonen eller från det biologiska kretskort som kanske snart kan kopplas in i våra hjärnor så att inte ens tanken på ett språng ska behöva uppstå. Vi lever plötsligt i en tid då en medvetet producerad, regisserad och iscensatt verklighet gör anspråk på att vara mera verklig än den verklighet som vi själva, med våra känslokast och tankesprång förmår producera. ”Dokusåporna lär de unga hur livet är”, skriver en tonårsmor i en debattartikel i Aftonbladet. ”Jag är glad att min 16-åring tittar på riktiga

människor med riktiga känslor.” Genom att se på Big Brother kan den 16-åriga sonen exempelvis lära att ”en yppig blondin visserligen kan vara en blåst bimbo men inte nödvändigtvis måste vara det” eller att ”en invandrarkille inte alltid är en presumtiv våldsverkare och förbrytare”. (6.3.2004) Så tur att en 16-årig tonåring äntligen får en chans att lära sig den saken.

Jag tänker inte gå närmare in på vad slags verkligheter som dokusåporna för närvarande producerar åt oss. Alltsomoftast en vulgärdarwinistisk djungelverklighet där, som Francine Prose skriver i en essä i Harper's Magazine (March 2004), alla medmänskliga instinkter måste undertryckas i kampen om att vinna eller försvinna, och där den kvardröjande sensmoralen är att vemsomhelst är beredd att göra vadsomhelst för pengar eller för det korta kändisskap som kan omsättas i pengar. Och att vemsomhelst har chansen att få göra det. Kanske går det att konstruera verklighetsunderhållningar där nyckeln till miljonvinsten eller kändisskapet är medmännisklighet och självuppoftning, men dels verkar det vara en självmotsägelse, dels spelar det mindre roll för mitt påstående, som är att vi lever i en tid då vi rent tekniskt kan, och av allt döma är beredda, att tillbringa en stor del av vår tid i en annan verklighet än den som våra egna sinnen och erfarenheter och tankesprång producerar åt oss. En tid som på ett osökt sätt får mig att tänka på Aldous Huxleys sköna nya värld där människorna har reducerats till biologiska maskiner vars känsla av verklighet dövas med känselstimulerande filmer, tidsfördrivande spel, fri sex och lyckopiller. I Huxleys värld finns inga andra mål än det biologiska livet självt, ingen annan ordning än den rådande, ingen annan verklighet än den externt producerade. I Huxleys värld avrättas inga oppositionella eftersom ingen skulle komma på tanken att opponera sig. Alla är lyckliga. Om man med lycka avser brist på oro, missnöje och utmaningar. En tid där det inte är människan som gör verkligheten till sin, utan där det är verkligheten – eller något som med allt skickligare ger sig ut för att vara verkligheten eller ”de verkliga omständigheterna” eller ”livet som det verkligen är” eller ”livet som det naturligen måste vara” – som gör människan till sin och underkuvar henne. En tid där berättelser med vars hjälp vi tar språnget till verkligheten har fått hård konkurrens av berättelser med vars hjälp vi tar språnget från verkligheten – och därmed i sista hand från oss själva. En tid där det verkliga livet är det som pågår en direktsändning, eller åtminstone ett directors' cut, från oss själva. Den växande verklighetshunger som Arne Melberg noterar i samtidslitteraturen kan i så fall vara svaret på en försvagad verklighetskänsla. Och den växande konjunkturen för verkligheten som underhållning, möjligen svaret på

samtidslitteraturens oförmåga att stilla vår hunger.

Dokusåpor är naturligtvis ingen föda för de verklighetshungriga. Det är inte ens snabbmat för de verklighetshungriga. Lika lite som vi blir mätta av titta på mat, lika lite blir vi mätta av att titta på verklighet. Vi blir inte ens lite mätta av att titta på verklighet, inte ens om vi får ringa ett 077-nummer och rösta om den. Vi blir bara hungrigare. Jag tror att vårt behov av berättelser är ofrånkomligt och omätligt eftersom vår hunger efter verklighet är ofrånkomlig och omätlig. Men jag tror inte att vår förmåga att berätta alltid räcker till. I varje fall inte vår förmåga att berätta oss samman med världen. Vår förmåga att göra oss till människor. Vår förmåga att försona oss själva med världen. Vår förmåga att ta språnget ut ur oss själva för att – bli den vi själva skulle vilja vara. Jag tror det är en förmåga som ställs på hårdare prov i dokusåpans tidevarv där, i verklighetens namn, överklighetskänsla numera produceras på löpande band. ”Hör suset av regn. Jag viskar en hemlighet för att nå in dit” skriver Tomas Tranströmer i sin nya diktsamling. Det är språngets hemlighet han talar om. Språnget som vi måste kunna ta för att bli verkliga – för oss själva. Om litteraturen kan sägas ha en uppgift i dokusåpans tidevarv, så är det att göra oss verkliga – för oss själva. Och att göra det i öppen strid mot den verklighetsindustri som med stor kraft försöker göra allt annat än oss själva verkligt. Jag lånar min avslutning från inledningen på Inger Christensens diktsamling Alfabet (liksom jag redan lånat så mycket från så många). Några få rader bara, men ett mänskligt språng utan ände:

aprikosträden finns, aprikosträden finns

bräkenväxterna finns, och björnbär, björnbäroch bromsalt finns och vätet, vätet

cikadorna finns; cikoria, kromoch citronträd finns; cikadorna finns; cikadorna, ceder, cypress, cerebellum

duvorna finns; drömmarna, dockornadråparna finns; duvorna, duvorna; dis, dioxin och dagarna; dagarna finns; dagarna och döden; och dikterna finns; dikterna, dagarna, döden

Och om jag får tillåta mig ett eget litet slutsprång:

Dagarna finns, böckerna och biblioteken finns; litteraturen finns och

Mariehamn; MariehamnMariehamns litteraturdagar finns.

Taggar

2000-tal, 2004, Författare, Man, Mariehamns litteraturdagar

URI

<https://www.svenskatal.se/tale/goran-rosenberg-invigningstal-pa-mariehamns-litteraturdagar>